

Adriana Kalicka-Mikołajczyk
Uniwersytet Wrocławski
adriana.kalicka-mikolajczyk@uwr.edu.pl

Pogłębiona i kompleksowa strefa wolnego handlu — nowa forma współpracy gospodarczej Unii Europejskiej z krajami partnerskimi Europy Wschodniej i Kaukazu Południowego w ramach Europejskiej Polityki Sąsiedztwa

JEL Classification: K190, K290, K39, O19, O240

Keywords: European Neighbourhood Policy, deep and comprehensive free trade area, free trade agreement, association agreement

Abstract

Deepen and congeneric free trade area — a new form of business collaboration of the European Union with its neighbours from Eastern Europe and the South Caucasus within the European Neighbourhood Policy

The European Neighbourhood Policy (ENP) was developed in 2004, with the objective of avoiding of new dividing lines between the enlarged EU and its neighbours and strengthening the prosperity, stability and security of all participants. Within the ENP the European Union offers its neighbours a privileged relationship building upon a mutual commitment to common values, political association and deeper economic integration. The ENP links partner countries with the EU's internal market and its social and economic model. For partners, this means adopting basic rules on equal opportunities, economic participation and fair competition. The ENP builds upon the legal agreements in place between the EU and the partner countries: Partnership and Cooperation Agreements or Association Agreements. Ukraine, Georgia and Moldova signed Association Agreements with the EU on 27 June 2014. The deep and comprehensive free trade agreement is part of a new generation of Association Agreements with eastern partner countries which provides a long-term foundation for future economic relations with the European Union. It was agreed that Association Agreement should take an ambitious and innovative approach, include a deep and comprehensive free trade area

and go qualitatively beyond the current Partnership and Cooperation Agreement wherever possible. It contains binding, rule-based provisions and cooperation developed further than in traditional agreements and it is wide-ranging, covering all areas of interest. The deep and comprehensive free trade area is part of the Association Agreement which offer a new framework for modernising partner countries trade relations and for economic development by the opening of markets via the progressive removal of customs tariffs and quotas, and by an extensive harmonisation of laws, norms and regulations in various trade-related sectors, creating the conditions for aligning key sectors of the eastern partners economy to European Union standards. The deep and comprehensive free trade areas are expected to bring many economic benefits for Moldova, Georgia and Ukraine by offering businesses access to the EU's single market — the largest in the world.

1. Wprowadzenie

Dnia 12 V 2004 r. Komisja Europejska (KE) przyjęła komunikat zatytułowany *Europejska Polityka Sąsiedztwa — Strategia (Communication from the Commission, European Neighbourhood Policy, Strategy Paper, COM (2004) 373 final)*, skierowany do wszystkich państw sąsiedzkich Europy Wschodniej: Ukrainy, Białorusi i Mołdawii; Kaukazu Południowego: Armenii, Azerbejdżanu i Gruzji oraz państw basenu Morza Śródziemnego: Algierii, Egiptu, Izraela, Jordanii, Libanu, Libii, Syrii, Tunezji i Autonomii Palestyńskiej. Nadrzędnym celem tej polityki jest zainicjowanie długookresowych i pozytywnych przemian politycznych, gospodarczych i społecznych w krajach partnerskich. W założeniu EPS ma stanowić impuls do pogłębiania wzajemnej integracji gospodarczej i politycznej, która w perspektywie długookresowej ma przyczynić się do zwiększenia stabilności, bezpieczeństwa i dobrobytu wszystkich zainteresowanych stron. Ze względu na fakt, iż UE jest dla wszystkich państw z nią sąsiadujących jednym z głównych partnerów handlowych, ważnym zagadnieniem, interesującym zwłaszcza kraje partnerskie, jest współpraca handlowa i gospodarcza, w tym swobodny dostęp do rynku wewnętrznego UE. Z tego powodu ważne miejsce w postanowieniach Strategii zajmują kwestie wzmocnienia komponentu gospodarczego i handlowego oraz wsparcia zrównoważonego i trwałego rozwoju gospodarczego i społecznego. Zgodnie z postanowieniami intensyfikacja współpracy handlowej ma nastąpić poprzez: zawarcie porozumień ustanawiających pogłębioną i kompleksową strefę wolnego handlu i układów w sprawie oceny zgodności oraz uznawania produktów przemysłowych; większe wsparcie dla reform i wysiłków zmierzających do poprawy regulacji krajowych w sferze handlu, gospodarki, klimatu inwestycyjnego, prawa spółek, prawa konkurencji, reguł pochodzenia, podatków, zamówień publicznych i usług finansowych itp. (Kalicka-Mikołajczyk, 2013, s. 147). Zasadniczym celem niniejszego artykułu jest przedstawienie w oparciu o metodę analityczno-prawną podobieństw i zasadniczych różnic pomiędzy strefą wolnego handlu, będącą dotychczas główną formą powiązań państw trzecich z UE w ramach polityki handlowej a nową formą — pogłębioną i kompleksową strefą wolnego handlu, którą UE zaproponowała państwu sąsiedzkim w ramach EPS.

2. Strefa wolnego handlu — aspekty teoretyczne

W teorii integracji gospodarczej strefa wolnego handlu jest pierwszą i najprostszą formą realizacji idei wolnego handlu w skali regionalnej (Bożyk, Misala, 2003, s. 88). Jej idea polega na zniesieniu ceł i innych ograniczeń w obrotach handlowych pomiędzy państwami tworzącymi takie ugrupowanie integracyjne. Proces likwidacji lub znoszenia taryf celnych może dotyczyć wszystkich lub wyłącznie wybranych grup towarowych, jednakże istotne jest to, że wszystkie państwa zachowują prawo do prowadzenia własnej polityki celnej w stosunku do państw trzecich (Latoszek, 2007, s. 35–46; Oziewicz (red.), 2001, s. 17–22; Woś, 2005, s. 22; Doliwa-Klapacki, 2003, s. 41; Kamecki, 1967, s. 10). Aby zapobiec negatywnemu zjawisku przenikania do państw tworzących strefę wolnego handlu produktów z państw trzecich, państwa członkowskie ustanawiają między sobą klauzule pochodzenia towarów, zgodnie z którymi za towary pochodzące z państw członkowskich uważa się te towary, do produkcji których użyto surowców importowanych z krajów trzecich o wartości poniżej ceny importowej (Kundera, 1990, s. 13; Czubik, 2002, s. 89–90). Artykuł XXIV, ustęp 8b Układu Ogólnego w sprawie Taryf Celnych i Handlu (GATT) definiuje strefę wolnego handlu jako „grupę dwóch lub więcej obszarów celnych, pomiędzy którymi zniesione są cła w odniesieniu do praktycznie całej wymiany handlowej, obejmującej produkty pochodzące z tych obszarów, opłaty celne i inne ograniczające przepisy handlowe” (Zbiór umów Rzeczypospolitej Polskiej Ludowej 1967, 1972, s. 137; Latoszek, 1999, s. 40–41). A zatem strefa wolnego handlu jest zgodna z postanowieniami art. XXIV GATT, jeżeli spełnia następujące warunki: na jej obszarze następuje całkowite zniesienie ceł i innych ograniczeń we wzajemnym handlu pomiędzy państwami członkowskimi; obejmuje „zasadniczo całą wymianę handlową”, co sugeruje, że możliwe są wyjątki i ograniczenia dotyczące zakresu przedmiotowego wzajemnej wymiany handlowej, niemniej jednak te kwestie pozostawione zostały do uzgodnienia zainteresowanym państwom; nie powoduje wzrostu ograniczeń dla handlu z krajów trzecich. Omawiając strefy wolnego handlu, należy również pamiętać, iż art. XXIV GATT nie określa precyzyjnie zakresu przedmiotowego współpracy w ramach takiego ugrupowania. Mowa jest o „w zasadzie całej wymianie handlowej”, co generalnie oznacza zniesienie ceł i innych ograniczeń handlowych na produkty — najczęściej wyłącznie przemysłowe — pochodzące z państw członkowskich strefy. Tak ogólne sformułowanie powoduje, iż postanowienia tego artykułu stanowią formułę na tyle elastyczną i pojemną, że nic nie stoi na przeszkodzie, aby państwa, które tworzą takie ugrupowanie integracyjne, wprowadzały również inne, dodatkowe i korzystne dla nich rozwiązania, pod warunkiem oczywiście, że nie stoją one w sprzeczności z cytowanym wyżej artykułem. Rozwiązania takie dotyczyć mogą np. przepływu usług, kapitału, osób, określonych grup towarów, np. surowców, czy intensyfika-

cji współpracy w ramach jakiejś dodatkowej polityki, np. ochrony środowiska. Z tego powodu od strefy wolnego handlu, o której jest mowa w art. XXIV GATT, czyli takiej, w ramach której ma miejsce wyłącznie liberalizacja wymiany handlowej, należy odróżnić realną strefę wolnego handlu, w której oprócz liberalizacji obrotów handlowych występuje również „pewien nieznaczny stopień przepływu czynników produkcji i harmonizacji polityki gospodarczej” (Ławniczak, 1974, s. 24). Państwom członkowskim strefa wolnego handlu przynosi korzyści dwójakiego rodzaju: umożliwia bezcłowy dostęp towarów produkowanych w jednym z państw do rynku pozostałych państw oraz utrudnia dostęp do rynków krajach członkowskich dla towarów produkowanych w krajach trzecich (Bożyk, Misala, 2003, s. 37). Oznacza to, że poprzez jej utworzenie następuje rozszerzenie bezcłowego dostępu do większego rynku zbytu, zwiększenie popytu na tańsze o cło towary, a w konsekwencji zwiększenie produkcji, obniżenie kosztów jednostkowych oraz trudności w zbyciu towarów przez eksporterów z państw spoza strefy, których towary na rynkach państw członkowskich są droższe w porównaniu z towarami wyprodukowanymi w państwach członkowskich strefy (Bożyk, Misala, 2003, s. 37). Ponadto liberalizacja obrotów handlowych w ramach stref wolnego handlu wpływa na dwa efekty: kreacji i przesunięcia handlu. Pierwszy z nich polega na ożywieniu i wzroście obrotów handlowych pomiędzy państwami członkowskimi na skutek liberalizacji obrotów handlowych (Kundera, 1990, s. 80), drugi natomiast polega na „zastąpieniu dostaw od producentów z państw trzecich dostawami od chronionych i czasami produkującymi drożej producentów z państw członkowskich, których konkurencyjność wzrasta na skutek zniesienia wewnątrzstrefowych barier handlowych” (Latoszek, 2007, s. 45).

Strefa wolnego handlu stanowi podstawową formę współpracy Wspólnoty Europejskiej/UE z państwami trzecimi, zarówno europejskimi, jak i pozaeuropejskimi. Ta forma współpracy gospodarczej przewidziana była/jest w układach europejskich, układach o stabilizacji i stowarzyszeniu, układzie ustanawiającym Europejski Obszar Gospodarczy, układzie z Cotonou, euro-śródziemnomorskich umowach stowarzyszeniowych czy umowach stowarzyszeniowych zawartych z państwami Ameryki Południowej. Strefy wolnego handlu funkcjonujące na podstawie zawartych dotychczas przez UE umów międzynarodowych — przede wszystkim stowarzyszeniowych — łączą następujące cechy: we wszystkich kluczową rolę odgrywa liberalizacja obrotów handlowych artykułami przemysłowymi. W przypadku artykułów rolnych wynegocjowane zostały szczegółowe harmonogramy znoszenia stawek celnych i okresy przejściowe; wszystkie umowy wyraźnie przewidują asymetrię w otwarciu rynków, polegającą na tym, iż UE otwiera swój rynek dla produktów pochodzących z państw stowarzyszonych z chwilą wejścia w życie porozumienia tworzącego strefę wolnego handlu, natomiast kraje partnerskie robiły to stopniowo zgodnie z wynegocjowanymi okresami przejściowymi; wprowadzone zostały przez strony klauzule pochodzenia towarów w oparciu o dwie zasady: procentu lub przetworzenia; strony zobowiązywały się do wprowadzenia reguł wolnej konkurencji

przejawiającej się wprowadzeniem zakazu dyskryminacji towarów pochodzących z innych państw członkowskich oraz wprowadzono swobodę przedsiębiorczości obejmującą sektor usług (Latoszek, 1999, s. 42–43).

3. Europejska Polityka Sąsiedztwa — cele i założenie polityki sąsiedzkiej Unii Europejskiej

Zgodnie z postanowieniami Strategii ustanawiającej EPS jej zasadniczym celem jest wzmocnienie stabilności, bezpieczeństwa i dobrobytu wszystkich zainteresowanych stron; zapobieganie powstawaniu nowych linii podziału między rozszerzoną w 2004, 2007 i 2013 r. UE i jej sąsiadami oraz zaoferowanie nowym sąsiadom szansy udziału w różnych działaniach UE poprzez większą współpracę polityczną, gospodarczą, kulturalną i w dziedzinie bezpieczeństwa (Smith, Webber, 2008, s. 73–95; Dodini, Fantini, 2006, s. 29–55; Magen, 2006, s. 383–427; Tocci, 2005, s. 22). Do korzyści, jakie mogą zostać osiągnięte przez kraje partnerskie, wynikające ze współpracy z UE w ramach EPS w obszarze handlu i gospodarki, jest udział w rynku wewnętrznym UE poprzez rozszerzone i preferencyjne stosunki handlowe; zbliżanie prawa wewnętrznego do *acquis communautaire* w takich dziedzinach jak: prawo konkurencji, system podatkowy, prawo spółek, rachunkowość czy audyt oraz zachęcenie do przeprowadzenia procesu reform politycznych, gospodarczych i społecznych, które przyniosą korzyści w zakresie rozwoju społeczno-ekonomicznego. Priorytetami współpracy z państwami Europy Wschodniej i Kaukazu Południowego w obszarach handlu i gospodarki jest efektywne wdrożenie postanowień handlowych zawartych w Porozumieniach o Partnerstwie i Współpracy; współpraca celna; poprawa klimatu inwestycyjnego; promowanie handlu usługami; zlikwidowanie barier handlowych; harmonizacja zasad celnych; modernizacja i poprawa systemów celnych oraz akcesja do WTO (Kalicka-Mikołajczyk, 2013, s. 147–149; Balfour, Rotta, 2005, s. 18; Marcinkowska, 2011, s. 55; Sasse, 2008, s. 295). Jednakże warunkiem niezbędnym do objęcia danego kraju postanowieniami Strategii ustanawiającej EPS, oprócz kryterium geograficznego, jest konieczność posiadania podpisanego Porozumienia o Partnerstwie i Współpracy, które jest, do czasu wejścia w życie postanowień Umowy stowarzyszeniowej, podstawą prawną relacji między UE i państwami Europy Wschodniej oraz Kaukazu Południowego (Kamiński, Bil, 2007, s. 12). Brak tego porozumienia wyklucza *ex lege* możliwość uczestnictwa danego państwa sąsiedzkiego w EPS, gdyż zgodnie z zasadą komplementarności EPS funkcjonuje równoległe i komplementarnie w stosunku do innych form współpracy z państwami nią objętymi. Wszystkie państwa Europy Wschodniej (z wyjątkiem Białorusi)¹

¹ Relacje pomiędzy UE i Republiką Białorusi regulowane są przez dwie umowy międzynarodowe: Agreement between the European Economic Community and the European Atomic Energy Community and the Union of Soviet Socialist Republics on trade and commercial and economic

i Kaukazu Południowego posiadają podpisane w połowie lat dziewięćdziesiątych Porozumienia o Partnerstwie i Współpracy, które z punktu widzenia prawa UE możemy zakwalifikować jako niepreferencyjne umowy handlowe, na podstawie których Strony przyznały sobie klauzulę najwyższego uprzywilejowania we wzajemnych obrotach handlowych (Umowa o Partnerstwie i Współpracy między Wspólnotami Europejskimi i ich Państwami Członkowskimi, z jednej strony, a Ukrainą, z drugiej strony; Umowa o Partnerstwie i Współpracy między Wspólnotami Europejskimi i ich Państwami Członkowskimi, z jednej strony, a Republiką Mołdawii, z drugiej strony; Umowa o Partnerstwie i Współpracy między Wspólnotami Europejskimi i ich Państwami Członkowskimi, z jednej strony, a Republiką Armenii, z drugiej strony; Umowa o Partnerstwie i Współpracy między Wspólnotami Europejskimi i ich Państwami Członkowskimi, z jednej strony, a Republiką Azerbejdżanu; z drugiej strony; Umowa o Partnerstwie i Współpracy między Wspólnotami Europejskimi i ich Państwami Członkowskimi, z jednej strony, a Republiką Gruzji, z drugiej strony), a które zawarte zostały na podstawie art. 207 i 352 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej (TFUE), w powiązaniu z art. 50 ust. 2, 53 ust. 2, 64 ust. 2, 91 i 100 TFUE².

W samych postanowieniach Strategii KE nie posługuje się pojęciem pogłębionej i kompleksowej strefy wolnego handlu (*Deep and Comprehensive Free Trade Area: DCFTA*). Zaczyna to robić dopiero w 2006 r. w przyjętym w grudniu tego roku komunikacie zatytułowanym *W sprawie wzmocnienia EPS* (Komunikat Komisji do Rady i Parlamentu Europejskiego w sprawie wzmocnienia Europejskiej Polityki Sąsiedztwa, COM (2006) 726 final, dalej: Komunikat z 2006), w którym stwierdziła, iż: „UE musi złożyć atrakcyjną ofertę państwom partnerskim objętym EPS — zaproponować im lepsze perspektywy dla handlu i inwestycji, zapewnić warunki sprzyjające kontaktom międzyludzkim i ułatwić krótkoterminowe legalne podróże, bardziej aktywnie uczestniczyć w rozwiązywaniu zamrożonych konfliktów i stwarzać więcej możliwości pozyskiwania środków unijnych” (Komunikat z 2006, s. 2). Zdaniem KE konieczne było wzmocnienie komponentu gospodarczego i handlowego EPS, a środkiem służącym do osiągnięcia tego celu miało być zawarcie porozumień ustanawiających DCFTA (Komunikat z 2006, s. 4–15; Lippert, 2007, s. 184–186). Porozumienie takie ma obejmować handel wszystkimi towarami i usługami, również produktami o szczególnym znaczeniu dla krajów partnerskich. Ponadto wszystkie zawierane w przyszłości tego rodzaju porozumienia będą uwzględniać sytuację ekonomiczną każdego kraju partnerskiego i, jeżeli zaistnieje taka konieczność, strony będą mogły wprowadzić pe-

cooperation, OJ 1990 L 68/2 oraz Umowa w formie wymiany listów między WE a Republiką Białorusi, zmieniająca Umowę między WE i Republiką Białorusi w sprawie handlu tekstyliami, Dz.U. UE 2005 L 72/19.

² Przed wejściem w życie postanowień Traktatu z Lizbony były to analogicznie następujące artykuły: 133 i 308 Traktatu ustanawiającego Wspólnotę Europejską (TWE) w powiązaniu z artykułami 44 ust. 2, 47 ust. 2, 57 ust. 2, 71 i 80 TWE.

wien zakres asymetrii we wzajemnych relacjach. To w tym dokumencie KE po raz pierwszy posłużyła się pojęciem pogłębionej i kompleksowej strefy wolnego handlu, które następnie było przez nią rozwijane i uzupełniane w komunikatach przyjętych w 2007 r. i 2011 r. Drugi z komunikatów dotyczących wzmocnienia EPS, zatytułowany *Silna EPS* (Komunikat Komisji do Rady i Parlamentu Europejskiego, *Silna Europejska Polityka Sąsiedztwa*, COM (2007) 774 final, dalej: Komunikat z 2007), został przyjęty przez KE 5 XII 2007 r. Zdaniem KE zintensyfikowane powinny zostać działania mające na celu dalszą integrację gospodarczą między partnerami. Podstawowym instrumentem służącym realizacji tego celu jest dostosowane do indywidualnych potrzeb każdego kraju partnerskiego porozumienia ustanawiającego DCFTA, które powinno zawierać postanowienia mające na celu zmniejszenie barier pozataryfowych poprzez ujednocnianie przepisów. Umowy te powinny dotyczyć całego handlu towarami i usługami między UE i krajami partnerskimi oraz powinny zawierać rygorystyczne, wiążące prawnie postanowienia odnoszące się do wdrażania postanowień dotyczących handlu i spraw gospodarczych (Komunikat z 2007, s. 29). W ostatnim z komunikatów przyjętym 25 V 2011 r., zatytułowanym *Nowa koncepcja działań w obliczu zmian zachodzących w sąsiedztwie* (Joint Communication to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, *A new response to a changing Neighbourhood*, COM (2011) 303 final, dalej: Komunikat z 2011; Gstöhl, 2008, s. 4–16), KE zaproponowała dalsze zacieśnienie powiązań handlowych i wzmacnianie współpracy handlowej między stronami. Z uwagi na fakt, iż rynek UE jest dla większości krajów partnerskich głównym rynkiem eksportowym i źródłem importu, konieczne jest wynegocjowanie takich porozumień handlowych, które będą korzystne dla stron oraz będą odpowiadały ich potrzebom i potencjałowi ekonomicznemu (Komunikat z 2011, s. 10). Narzędziem służącym do realizacji tego celu mają być porozumienia ustanawiające DCFTA oraz układy w sprawie oceny zgodności oraz uznawania produktów przemysłowych, które umożliwiają swobodny przepływ artykułów przemysłowych w określonych sektorach dzięki wzajemnemu uznawaniu świadectw zgodności. Zgodnie z postanowieniami tego komunikatu istota DCFTA wiąże się ze stopniowym znoszeniem barier handlowych i ma na celu osiągnięcie zbieżności przepisów w obszarach, które mają wpływ na handel, szczególnie przepisów sanitarnych i fitosanitarnych, procedur celnych i granicznych, przepisów w dziedzinie konkurencji i zamówień publicznych. Ponieważ DCFTA zakłada dostosowanie się do reguł i praktyk obowiązujących w UE, wymaga silnego zaangażowania w przeprowadzenie kompleksowych i szeroko zakrojonych reform wewnętrznych w krajach partnerskich. By móc rozpocząć negocjacje, kraje partnerskie muszą być członkami WTO i muszą stosować się do najważniejszych zaleceń, co umożliwi im wywiązanie się z wynikających z nich zobowiązań (Komunikat z 2011, s. 10; Blockmans, Van Vooren, 2012, s. 4–7). Reasumując, wszystkie przyjmowane przez KE komunikaty w 2006 r., 2007 r.

i 2011 r. reformujące zasady funkcjonowania EPS zawierają postanowienia mające na celu po pierwsze wzmocnienie komponentu gospodarczego i handlowego EPS, a po drugie wsparcie zrównoważonego i trwałego rozwoju gospodarczego i społecznego krajów partnerskich. Osiągnięcie tych dwóch celów ma nastąpić poprzez zawarcie porozumień ustanawiających DCFTA i układów w sprawie oceny zgodności oraz uznawania produktów przemysłowych; większe wsparcie dla reform i wysiłków zmierzających do poprawy regulacji krajowych w sferze handlu, gospodarki, klimatu inwestycyjnego, prawa spółek, prawa konkurencji, reguł pochodzenia, podatków, zamówień publicznych i usług finansowych; wsparcie krajów partnerskich w wysiłkach mających na celu przyjęcie polityk zmierzających do zrównoważonego rozwoju gospodarczego, zwiększenia miejsc pracy, poprawy ochrony socjalnej i żywienia sektorów, które najbardziej ucierpiały na skutek ostatnich kryzysów, np. turystyki; promowanie inwestycji bezpośrednich; eliminowanie dysproporcji gospodarczych między regionami; uruchamianie programów pilotażowych w celu wspierania rozwoju rolnictwa i rozwoju obszarów wiejskich oraz intensyfikacji dialogu w sprawie zatrudnienia i polityki społecznej.

4. Pogłębiona i kompleksowa strefa wolnego handlu — cele, zasady i zakres przedmiotowy funkcjonowania

Ze wszystkimi krajami partnerskimi Europy Wschodniej i Kaukazu Południowego³ UE zakończyła już proces negocjacji Porozumień ustanawiających DCFTA. W przypadku Gruzji i Mołdawii negocjacje rozpoczęły się w lutym 2012 r., a zakończyły w lipcu 2013 r., natomiast w przypadku Ukrainy negocjacje rozpoczęto w 2008 r., a porozumienie parafowano 30 III 2013 r. Wszystkie te porozumienia zostały podpisane 27 VI 2014 r. w Brukseli i obecnie są w trakcie procesu ratyfikacji przez państwa członkowskie UE i kraje partnerskie. Zgodnie z art. 1 celem ich zawarcia jest przyjęcie ram prawnych niezbędnych dla ustanowienia nowych relacji handlowych pomiędzy stronami, stworzenie warunków dla intensyfikacji stosunków gospodarczych i handlowych poprzez utworzenie pogłębionej i kompleksowej strefy wolnego handlu oraz wspieranie wysiłków krajów partnerskich mających na celu przejście do sprawnie funkcjonującej gospodarki rynkowej. Cele te mają zostać osiągnięte poprzez: stopniowe zbliżenie prawa krajowego do pra-

³ Armenia również w maju 2012 r. rozpoczęła proces negocjacji umowy stowarzyszeniowej i porozumienia ustanawiającego DCFTA. Proces ten został zakończony 23 VII 2013 r., jednakże Prezydent S. Sarkisjan 3 VIII 2013r. ogłosił, iż Armenia przystąpi do tworzącej się wówczas Wspólnoty Euroazjatyckiej. 6 XI 2013 r. zostało podpisane Memorandum of Understanding pomiędzy Armenią i Euroazjatycką Komisją Gospodarczą, przewidujące akcesję Armenii do tej organizacji. W przypadku Azerbejdżanu niemożliwe jest w chwili obecnej rozpoczęcie procesu negocjacji tego typu porozumienia, gdyż państwo to nie jest członkiem WTO.

wa UE; wzajemne otwarcie rynków, które odbędzie się za pomocą następujących środków: stopniowej redukcji taryf celnych i kontyngentów; rozległą harmonizację prawa, norm i regulacji nie tylko bezpośrednio w sektorze handlu, ale również w sektorach związanych z handlem w krajach partnerskich z prawem UE oraz poprzez stworzenie warunków umożliwiających kluczowym sektorom gospodarek krajów partnerskich spełnienie standardów UE (http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2013/april/tradoc_150981.pdf, 1). Generalnie porozumienie ustanawiające DCFTA dla państw Europy Wschodniej i Kaukazu Południowego jest identyczne pod względem podziału części merytorycznej, która składa się z piętnastu rozdziałów (http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2013/april/tradoc_150981.pdf, 2), różnice natomiast zgodnie z zasadą dyferencjacji występują na poziomie konkretnych zapisów dotyczących np. tempa znoszenia stawek celnych na produkty rolne przez kraje partnerskie, czy innym zakresem przedmiotowym produktów rolnych objętych preferencyjnym dostępem do rynku UE. Strony założyły, że DCFTA powstanie w ciągu 10 lat od daty wejścia w życie postanowień porozumienia, a powstałe w ten sposób ugrupowanie integracyjne będzie zgodne z art. XXIV GATT (art. 25 porozumienia ukraińskiego, Dz.U. z 29.5.2014 L 161/3; art. 22 porozumienia gruzińskiego, Dz.U. z 30.8.2014 L 261/4 i art. 23 porozumienia mołdawskiego, Dz.U. z 30.8.2014 L 260/4).

Podpisane Porozumienia ustanawiające DCFTA obejmują o wiele szerszy niż dotychczas zakres przedmiotowy współpracy, wynikający z unijnej praktyki tworzenia stref wolnego handlu. Do podobieństw pomiędzy DCFTA a strefą wolnego handlu występującą w dotychczasowej praktyce UE zalicza się: po pierwsze, liberalizację handlu na skutek zniesienia taryf celnych importowych i eksportowych oraz opłat o podobnych skutkach na towary wyprodukowane w UE i w krajach partnerskich. Strony wynegocjowały 10-letnie okresy przejściowe na niektóre grupy towarów oraz możliwość wprowadzenia przez kraje partnerskie np. ceł eksportowych na określone grupy towarów oraz utrzymanie wyższych ceł importowych na wybrane towary w okresie do 15 lat od momentu wejścia w życie postanowień porozumienia (art. 29–33 porozumienia ukraińskiego, Dz.U. z 29.5.2014 L 161/3; art. 24–30 porozumienia gruzińskiego, Dz.U. z 30.8.2014 L 261/4 i art. 142, 154, 147 i 150 porozumienia mołdawskiego, Dz.U. z 30.8.2014 L 260/4). Dotyczy to zwłaszcza artykułów rolnych, takich jak: zboża, wołowina, wieprzowina, drób, cukier i słodycze. Szacuje się, że zniesienie ceł na artykuły przemysłowe przyniesie roczny dochód eksporterom ukraińskim w wysokości 487 mln euro rocznie, eksporterom gruzińskim — 84,2 mln euro, a eksporterom mołdawskim — 83 mln euro. W przypadku artykułów rolnych jest to odpowiednio: 330 mln euro w przypadku Ukrainy, 5,7 mln euro w przypadku Gruzji i 43 mln euro w przypadku Mołdowy; po drugie, zniesienie barier technicznych w handlu oraz ograniczeń dla importu z wyjątkiem tych, które dozwolone są przez WTO. Kraje partnerskie zobowiązały się do stopniowego przyjmowania regulacji technicznych i standardów UE. Narzędziem służącym realizacji tego celu są układy w sprawie oceny zgodności oraz

uznawania produktów przemysłowych. W tym przypadku w postanowieniach porozumienia zawarte zostały podstawowe zasady WTO, a mianowicie: klauzula narodowa (polegająca na takim samym traktowaniu produktów pochodzących z krajów partnerskich, jak produktów pochodzących z UE) oraz zakaz wprowadzania niesprawiedliwionych barier sanitarnych lub fitosanitarnych oraz technicznych utrudniających lub uniemożliwiających handel artykułami przemysłowymi (art. 34–35, s. 57 porozumienia ukraińskiego, Dz.U. z 29.5.2014 L 161/3; art. 31–32, s. 44–48 porozumienia gruzińskiego, Dz.U. z 30.8.2014 L 261/4 i art. 152–153 porozumienia mołdawskiego, Dz.U. z 30.8.2014 L 260/4); po trzecie, konkurencję. Strony postanowiły wprowadzić i wdrożyć skuteczne i prawidłowe polityki oraz zasady konkurencji, które mają zasadnicze znaczenie dla poprawy i zabezpieczenia klimatu przyjaznego inwestycjom, trwałego procesu uprzemysłowienia oraz przejrzystości w dostępie do rynków. Ponadto Strony postanowiły zakazać nadużywania przez jedno lub więcej przedsiębiorstw ich dominującej pozycji na wspólnym rynku UE lub rynku któregośkolwiek kraju partnerskiego. Strony postanowiły również zacieśnić współpracę w tym obszarze z właściwymi krajowymi agencjami konkurencji w celu sformułowania i wspierania skutecznej polityki konkurencji, która zapewni stopniowe i skuteczne wykonanie zasad konkurencji zarówno przez przedsiębiorstwa prywatne, jak i państwowe. Współpraca w tej dziedzinie obejmuje w szczególności pomoc w tworzeniu właściwych ram prawnych oraz ich wprowadzaniu na poziomie administracyjnym (art. 253–267 porozumienia ukraińskiego, Dz.U. z 29.5.2014 L 161/3; art. 76–113, 203–209 porozumienia gruzińskiego, Dz.U. z 30.8.2014 L 261/4 i art. 202–241 porozumienia mołdawskiego, Dz.U. z 30.8.2014 L 260/4); po czwarte, ochronę własności intelektualnej. Strony uznały potrzebę zagwarantowania właściwego i skutecznego poziomu ochrony praw własności intelektualnej, przemysłowej i handlowej oraz innych praw pokrewnych, w tym ochronę oznaczeń geograficznych, zgodną z normami międzynarodowymi. W tym kontekście Strony podkreśliły znaczenie spójności z Porozumieniem w sprawie handlowych aspektów praw własności intelektualnej (TRIPS), z Porozumieniem WTO oraz Konwencją o różnorodności biologicznej (CBD). Strony uznały również potrzebę przystąpienia do wszystkich odpowiednich konwencji międzynarodowych w sprawie własności intelektualnej, przemysłowej i handlowej (art. 157–252 porozumienia ukraińskiego, Dz.U. z 29.5.2014 L 161/3; art. 75–136, 150–202 porozumienia gruzińskiego, Dz.U. z 30.8.2014 L 261/4 i art. 157–252, 277–303 porozumienia mołdawskiego, Dz.U. z 30.8.2014 L 260/4); po piąte, współpracę sanitarną i fitosanitarną. Strony uznały prawo każdej z nich do przyjęcia lub wprowadzenia środków sanitarnych i fitosanitarnych niezbędnych do ochrony życia i zdrowia ludzi, zwierząt lub roślin, pod warunkiem, że środki te nie stanowią środków arbitralnej dyskryminacji i ukrytego ograniczenia handlu. W związku z tym strony potwierdziły swoje zobowiązania na mocy Porozumienia w sprawie stosowania środków sanitarnych i fitosanitarnych, załączonego do Porozumienia WTO (Umowa SPS), biorąc pod uwagę stopień ich rozwoju. Po-

nadto Strony zobowiązały się do wzmocnienia koordynowania, konsultowania i przekazywania informacji w zakresie powiadamiania i stosowania proponowanych środków sanitarnych i fitosanitarnych zgodnie z Umową SPS wtedy, gdy środki te mogą szkodzić interesom którejkolwiek z nich (art. 59–62 porozumienia ukraińskiego, Dz.U. z 29.5.2014 L 161/3; art. 50–65 porozumienia gruzińskiego, Dz.U. z 30.8.2014 L 261/4 i art. 167–191 porozumienia mołdawskiego, Dz.U. z 30.8.2014 L 260/4) i po szóste, płatności bieżących i przepływu kapitału. Postanowienia dotyczące swobodnego przepływu kapitału zawierają również standardowe klauzule zabezpieczające, z możliwością zastosowania odpowiednich środków w celu zapewnienia stabilności systemu finansowego (art. 75–84 porozumienia ukraińskiego, Dz.U. z 29.5.2014 L 161/3; art. 66–75, 137–149 porozumienia gruzińskiego, Dz.U. z 30.8.2014 L 261/4 i art. 192–201, 264–267 porozumienia mołdawskiego, Dz.U. z 30.8.2014 L 260/4).

Do zasadniczych różnic pomiędzy DCFTA a dotychczas funkcjonującymi strefami wolnego handlu należy zaliczyć: po pierwsze, stopniowe przyjęcie przez kraje partnerskie *acquis communautaire* w obszarze handlu i gospodarki, w tym również handlu usługami. Stanowi to istotne *novum* w tym przypadku, gdyż żadna z wcześniej zawartych przez UE umów tworzących strefę wolnego handlu nie zakładała unifikacji przepisów wewnętrznych kraju partnerskiego z prawem UE w obszarze handlu i gospodarki; po drugie, zapewnienie takich samych warunków dla prowadzenia działalności gospodarczej dla podmiotów gospodarczych pochodzących z krajów partnerskich i UE. W tym przypadku również widać zasadniczą różnicę pomiędzy wcześniej zawartymi umowami przewidującymi utworzenie stref wolnego handlu, gdyż przewidziana została tutaj swoboda przedsiębiorczości zarówno w sektorach usług, jak i w sektorach niezwiązanych z usługami. Przewidziane w postanowieniach porozumienia wyjątki dotyczą następujących sektorów przemysłu: górnictwa, przemysłu zbrojeniowego, transportu lotniczego i morskiego. Również w tym obszarze kraje partnerskie zobowiązały się do dostosowania swojego prawa wewnętrznego do prawa UE w następujących sektorach: usług finansowych, telekomunikacji, usług pocztowych i kurierskich oraz międzynarodowych usług morskich. Jest to niezwykle ważne zobowiązanie ze strony krajów partnerskich, gdyż spowoduje ono wzrost inwestycji w tych krajach z uwagi na takie same zasady prowadzenia działalności gospodarczej zarówno w UE, jaki i krajach sąsiedzkich; po trzecie, współpracę w obszarach ceł i ułatwień handlowych. Celem współpracy w tym obszarze jest zagwarantowanie przestrzegania wszystkich postanowień, które zostaną przyjęte w odniesieniu do handlu oraz osiągnięcie zbliżenia systemu celnego krajów partnerskich do systemu UE, ułatwiając w ten sposób dojście do liberalizacji przewidzianej na podstawie niniejszego porozumienia. Współpraca celna będzie obejmować uproszczenie procedury kontroli celnej oraz formalności w odniesieniu do przepływu towarów. Wzajemna pomoc władz administracyjnych Stron w dziedzinie ceł będzie prowadzona zgodnie z postanowieniami protokołu nr II, dotyczącego wzajemnej

pomocy administracyjnej; po czwarte, duży nacisk został położony na współpracę w sektorze energetycznym, zwłaszcza w kwestiach dotyczących obrotu energią i surowcami energetycznymi oraz transportu i tranzytu surowców energetycznych (art. 268–288 porozumienia ukraińskiego, Dz.U. z 29.5.2014 L 161/3); po piąte, UE wyraziła zgodę na uczestnictwo krajów partnerskich w niektórych agencjach i programach UE. Od 2007 r. kraje partnerskie mogą uczestniczyć w następujących agencjach UE: Europejska Agencja Środowiska, Europejska Agencja ds. Bezpieczeństwa na Morzu, Europejska Agencja Bezpieczeństwa Lotniczego, Europejska Agencja Bezpieczeństwa Sieci i Informacji, Europejskie Centrum Zapobiegania i Kontroli Chorób, Agencja Zarządzania Współpracą Operacyjną na Zewnętrznych Granicach Państw Członkowskich UE, Europejski Instytut ds. Równości Kobiet i Mężczyzn, Europejskie Biuro Policji, Eurojust, Europejska Sieć Sądowa ds. Karnych, Europejska Agencja Obrony, Centrum Satelitarne UE⁴. Dla krajów partnerskich otwarto następujące programy UE: Herkules II, Prawa podstawowe i sprawiedliwość, Zapobieganie, przygotowanie i zarządzanie konsekwencjami w dziedzinie terroryzmu, Zapobieganie i zwalczanie przestępczości, Młodzież w działaniu, Program współpracy w zakresie polityki konsumenckiej, Program ramowy na rzecz konkurencyjności i innowacji oraz Zdrowie publiczne⁵; po szóste, handel i zrównoważony rozwój. UE jest dla wszystkich krajów partnerskich jednym z głównych partnerów handlowych. Poprzez utworzenie DCFTA ma nastąpić intensyfikacja wzajemnej współpracy handlowej; wzrost inwestycji bezpośrednich; poprawa klimatu inwestycyjnego; poprawa jakości produktów i usług oraz zwiększenie konkurencyjności gospodarki ukraińskiej. Kraje partnerskie zobowiązały się do implementacji standardów pracy przyjętych na forum Międzynarodowej Organizacji Pracy, implementacji umów międzynarodowych, których stroną jest UE, a które dotyczą promowania zrównoważonego rozwoju obszarów leśnych i rybołówstwa oraz budowy społeczeństwa obywatelskiego (art. 85–156, 289–232 porozumienia ukraińskiego, Dz.U. z 29.5.2014 L 161/3; art. 76–113 porozumienia gruzińskiego, Dz.U. z 30.8.2014 L 261/4 i art. 202–241 porozumienia mołdawskiego, Dz.U. z 30.8.2014 L 260/4); po siódme, zamówienia publiczne. Rządy krajów partnerskich zobowiązały się do przyjęcia prawa UE w tym obszarze, tak aby zapewnić dostawcom i odbiorcom pełny dostęp do rynku zamówień publicznych UE oraz dostawcom i odbiorcom unijnym pełny dostęp do rynku zamówień publicznych w krajach partnerskich z wyjątkiem zamówień publicznych w sektorze obronnym (art. 268–276 porozumienia mołdawskiego, Dz.U. z 30.8.2014 L 260/4); po ósme, utworzenie komitetów eksperckich oraz

⁴ Wykaz wszystkich agencji UE otwartych dla krajów partnerskich znajduje się na następującej stronie internetowej: www.ec.europa.eu/world/enp/pdf/enp_agencies_list1_oct2007 (dostęp: 18.04.2012).

⁵ Wykaz wszystkich programów UE otwartych dla krajów partnerskich znajduje się na następującej stronie internetowej: www.ec.europa.eu/world/enp/pdf/enp_programmes_list1_oct2007 (dostęp: 18.04.2012).

forów dialogu dotyczących poszczególnych obszarów współpracy uregulowanych w postanowieniach porozumienia ustanawiającego DCFTA, np. współpracy sektorowej, zrównoważonego rozwoju, norm sanitarnych i fitosanitarnych itp.; po dziewiąte, nowe procedury rozwiązywania sporów handlowych, które są podobne do mechanizmu rozstrzygania sporów na forum WTO. Gdy stronom nie uda się rozstrzygnąć sporu na etapie konsultacji, mogą zwrócić się z pisemnym wnioskiem skierowanym do Organu Rozstrzygającego Spór (*Dispute Settlement Body — DSB*) o powołanie Panelu. Panel powoływany jest na wniosek strony wnoszącej skargę, najpóźniej na kolejnej sesji DSB następującej po tej, na której został złożony wniosek o jego powołanie. Podstawową jego funkcją jest rozstrzygnięcie sporu. Panel powinien zakończyć swoją pracę i przedstawić orzeczenie w terminie 120 dni. Orzeczenie takie jest wiążące dla Stron. W rozsądnym terminie Strona pozwana powinna zaprzestać działań niezgodnych z prawem. Jeśli tego nie uczyni, wówczas Strona poszkodowana może nałożyć odpowiednie sankcje (art. 303–326 porozumienia ukraińskiego, Dz.U. z 29.5.2014 L 161/3; art. 244–270 porozumienia gruzińskiego, Dz.U. z 30.8.2014 L 261/4 i art. 380–406 porozumienia mołdawskiego, Dz.U. z 30.8.2014 L 260/4). Ponadto Porozumienie przewiduje również jako nowość mediację jako sposób rozstrzygania sporów. Podstawowym jej celem jest znalezienie przez strony wspomagane przez wspólnie wybranego mediatora w terminie 60 dni szybkiego i efektywnego rozwiązania problemów związanych z dostępem towarów do rynku jednej ze Stron (art. 237–336 porozumienia ukraińskiego, Dz.U. z 29.5.2014 L 161/3; art. 247 porozumienia gruzińskiego, Dz.U. z 30.8.2014 L 261/4 i art. 382 porozumienia mołdawskiego, Dz.U. z 30.8.2014 L 260/4).

5. Zakończenie

Pogłębiona i kompleksowa strefa wolnego handlu, jaką zaproponowała UE krajom partnerskim w ramach EPS, obejmuje szeroki zakres przedmiotowy współpracy między stronami, który w dotychczasowej praktyce tworzenia przez UE stref wolnego handlu nie występował. Poza obszarami występującymi w dotychczas zawartych porozumieniach tworzących strefy wolnego handlu DCFTA zawiera wiele nowych rozwiązań, które obejmują: obowiązek przyjęcia *acquis communautaire* w wielu obszarach, takich jak: zasady eksportu artykułów rolnych, bezpieczeństwo żywnościowe, regulacje dotyczące artykułów przemysłowych, rozwiązania w sprawie oceny zgodności oraz uznawania produktów przemysłowych, cła, zamówienia publiczne, ochrona własności intelektualnej; współpracę w sektorze energetyki; szerokie otwarcie rynków dla sektora usług czy bardzo szczególnie sposób rozstrzygania sporów wynikających ze stosowania porozumienia ustanawiającego DCFTA. Wprowadzając nową formę współpracy z krajami sąsiedzkimi, UE miała na celu: poprawę dostępu do dużego rynku unijnego, obniżenie

ceł importowych na produkty pochodzące z krajów partnerskich, obniżenie cen i podniesienie standardów życia w krajach sąsiedzkich, poprawienie dostępu produktów z krajów sąsiedzkich do rynków państw trzecich, rozpoczęcie procesu reform gospodarczych oraz ułatwienie dostępu do dużego rynku zamówień publicznych UE. Powstanie DCFTA powinno doprowadzić do intensyfikacji i większej dywersyfikacji wzajemnych obrotów handlowych oraz wzrostu znaczenia państw tych regionów w polityce handlowej UE. Współpraca między UE i krajami partnerskimi na podstawie postanowień Porozumienia ustanawiającego DCFTA ma również doprowadzić do stworzenia takich warunków, które umożliwią firmom i inwestorom pochodzącym z obu stron prowadzenie działalności gospodarczej i inwestycyjnej w oparciu o takie same rozwiązania prawne.

Reasumując, należy stwierdzić, iż zaproponowana krajom sąsiedzkim nowa forma powiązań gospodarczych z rynkiem wewnętrznym UE w ramach EPS, jaką jest DCFTA, stanowi punkt zwrotny w relacjach UE z tymi państwami. Jest to dla nowych sąsiadów UE oferta bardzo korzystna w porównaniu z dotychczas występującą we wzajemnych relacjach klauzulą najwyższego uprzywilejowania czy występującą w stosunku do innych państw trzecich strefą wolnego handlu. Wejście w życie postanowień Porozumienia ustanawiającego DCFTA powinno doprowadzić do wielu pozytywnych zmian wewnętrznych w krajach sąsiedzkich, a do najważniejszych z nich należy zaliczyć: zdynamizowanie wzajemnej wymiany handlowej poprzez likwidację ceł przez wszystkie strony; wzrost inwestycji bezpośrednich i poprawę klimatu inwestycyjnego; powinno „wymusić” na podmiotach gospodarczych większą dywersyfikację produkcji i zwiększenie ich konkurencyjności, co pośrednio wpłynie na całą gospodarkę krajów partnerskich jako pozytywny bodziec mający na celu szybsze i efektywniejsze wdrażanie reform gospodarczych w krajach partnerskich (Dreyer, 2012, s. 32–35). Harmonizacja prawa wewnętrznego z prawem UE z całą pewnością wpłynie pozytywnie na funkcjonowanie całego systemu prawnego oraz pozytywnie przyczyni się do ograniczenia zjawiska korupcji w tych państwach. Do największych wyzwań związanych z implementacją postanowień wyżej wymienionych porozumień należą: koszty społeczne, finansowe i administracyjne, jakie będą musiały w perspektywie krótko i średnioterminowej ponieść kraje partnerskie. Należy również pamiętać, iż DCFTA stanowi przedsięwzięcie długoterminowe, z tego powodu w chwili obecnej niemożliwe jest precyzyjne określenie kierunków zmian, zarówno wewnętrznych, jak i zewnętrznych, jakie dokonają się w relacjach handlowych pomiędzy UE i jej bezpośrednim otoczeniem w ramach EPS.

Bibliografia

- Balfour R., Rotta A. (2005), *Beyond Enlargement: the European Neighbourhood Policy and Its Tools*, „The International Spectator”, no 1, s. 8.
- Blockmans S., Van Vooren B. (2012), *Revitalizing the European “Neighbourhood Economic Community”: The Case for Legally Binding Sectoral Multilateralism*, „Working Paper”, no 91, s. 4–7.
- Bożyk P., Misala J. (2003), *Integracja ekonomiczna*, Warszawa.
- Czubik P. (2002), *Wolny handel towarami. Podstawy międzynarodowego regionalizmu handlowego*, Kraków.
- Dodini A., M. Fantini (2006), *The EU neighbourhood policy: Implications for economic growth and stability*, „Journal of Common Market Studies”, no 44, 29–55.
- Doliwa-Klapacki Z. (2003), *Integracja europejska. Po zakończeniu negocjacji Polski z UE*, Białystok.
- Dreyer I., *Trade Policy in the EU’s Neighbourhood. Ways Forward for the Deep and Comprehensive Free Trade Agreements*, 25.02.2015, http://www.notre-europe.eu/media/i.dreyer_tradepolicyi-neighbourhood_ne_may2012.pdf.
- Gstöhl S. (2008), *A Neighbourhood Economic Community — finalité économique for the ENP?*, „EU Diplomacy Papers” 2008, no 3, s. 4–16.
- Kalicka-Mikołajczyk A. (2013), *Ramy prawne i zasady unijnej Europejskiej Polityki Sąsiedztwa wobec partnerów wschodnich*, Wrocław.
- Kamiński S., Bil I. (2007), *Europejska Polityka Sąsiedztwa, wyzwania i rekomendacje*, Warszawa.
- Kamecki Z. (1967), *Pojęcie i typy integracji gospodarczej*, „Ekonomista”, nr 1, s. 10.
- Kundera J. (1990), *Liberalizacja obrotów gospodarczych w strefach wolnego handlu*, Wrocław.
- Latoszek E. (2007), *Integracja europejska. Mechanizmy i wyzwania*, Warszawa.
- Latoszek E. (1999), *Polityka traktatowa Wspólnoty Europejskiej wobec europejskich krajów nieczłonkowskich*, Warszawa.
- Lippert B. (2007), *The Neighbourhood Policy of the European Union*, „Intereconomics”, vol. 42, no 4, s. 184–186.
- Ławniczak R. (1974), *Strefy wolnego handlu rozwiniętych krajów kapitalistycznych*, Warszawa.
- Magen K. (2006), *The shadow of enlargement: can the European neighbourhood policy achieve compliance*, „Columbia Journal of European Law”, no 12, s. 383–427.
- Marcinkowska P. (2011), *Europejska Polityka Sąsiedztwa*, Warszawa.
- Marchetti A. (2006), *The European Neighbourhood Policy. Foreign Policy at EU’s Periphery*, „Discussion Paper”, no 158, s. 5–6.
- Sasse G. (2008), *The European Neighbourhood Policy: Conditionality Revised for EU’s Eastern Neighbours*, „Europe — Asia Studies”, vol. 60, no 2, s. 295.
- Smith K., Webber A. (2008), *Political dialogue and security in the European Neighbourhood: the virtues and limits of “new partnership perspectives”*, „European Foreign Affairs Review”, no 13, s. 73–95;
- Tocci N. (2005), *Does the ENP Respond to the EU’s Post-Enlargement Challenges?*, „The International Spectator”, no 1, s. 22.

Akty prawne

- Agreement between the European Economic Community and the European Atomic Energy Community and the Union of Soviet Socialist Republics on trade and commercial and economic cooperation, OJ 1990 L 68/2.
- Communication from the Commission (2004). *European Neighbourhood Policy, Strategy Paper*, COM (2004) 373 final.

- Joint Communication to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions (2011). *A new response to a changing Neighbourhood*, COM (2011) 303 final.
- Joint Communication to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of Regions (2013). *Neighbourhood at the Crossroads: Implementation of the European neighbourhood Policy in 2013*, SWD (2013) 87 final.
- Komunikat Komisji do Rady i Parlamentu Europejskiego (2007). *W sprawie wzmocnienia Europejskiej Polityki Sąsiedztwa*, COM (2006) 726 final.
- Komunikat Komisji do Rady i Parlamentu Europejskiego (2007). *Silna Europejska Polityka Sąsiedztwa*, COM (2007) 774 final.
- Umowa w formie wymiany listów między WE a Republiką Białorusi, zmieniająca Umowę między WE i Republiką Białorusi w sprawie handlu tekstyliami, Dz.U. UE 2005 L 72/19.
- Umowa o Partnerstwie i Współpracy między Wspólnotami Europejskimi i ich Państwami Członkowskimi, z jednej strony, a Republiką Mołdowy, z drugiej strony, z 28 XI 1994 r., Dz.U. L 181 z 23 VI 1998 r.
- Umowa o Partnerstwie i Współpracy między Wspólnotami Europejskimi i ich Państwami Członkowskimi, z jednej strony, a Republiką Armenii, z drugiej strony, z 9 IX 1999 r., OJ L 239.
- Umowa o Partnerstwie i Współpracy między Wspólnotami Europejskimi i ich Państwami Członkowskimi, z jednej strony, a Republiką Azerbejdżanu; z drugiej strony, z 17 IX 1999 r., OJ L 246.
- Umowa o Partnerstwie i Współpracy między Wspólnotami Europejskimi i ich Państwami Członkowskimi, z jednej strony, a Republiką Gruzji, z drugiej strony, z 4 VIII 1999 r., OJ L 205.
- Umowa o Partnerstwie i Współpracy między Wspólnotami Europejskimi i ich Państwami Członkowskimi, z jednej strony, a Ukrainą, z drugiej strony, z 14 VI 1994 r., OJ L 49 z 19 II 1998 r.
- Umowa stowarzyszeniowa pomiędzy Unią Europejską, Europejską Wspólnotą Energii Atomowej i ich państwami członkowskimi, z jednej strony, a Republiką Gruzji, z drugiej strony, z 29 XI 2013 r., Dz.U. z 30.08.2014 L 261/4.
- Umowa stowarzyszeniowa pomiędzy Unią Europejską, Europejską Wspólnotą Energii Atomowej i ich państwami członkowskimi, z jednej strony, a Republiką Mołdowy, z drugiej strony, z 29 XI 2013 r., Dz.U. z 30.08.2014 L 260/4.
- Umowa stowarzyszeniowa pomiędzy Unią Europejską, Europejską Wspólnotą Energii Atomowej i ich państwami członkowskimi, z jednej strony, a Republiką Ukrainy, z drugiej strony, z 21 III 2014 r., Dz.U. z 29.05.2014 L 161/3.
- Zbiór umów Rzeczypospolitej Polskiej Ludowej 1967 (1972), Warszawa.